

УДК 821. 161. 2. 09

Чиж Н. О.

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР СВОБОДИ ЛЮДИНИ У “ЩОДЕННИКУ” ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

У статті зроблено спробу осмислення поняття волі з філософських позицій. Аналізується екзистенційний вимір свободи людини у “Щоденнику” О. Гончара. Зосереджено увагу на внутрішній світ людини, її хвилювання та діях в “межових ситуаціях”. Порушується тематика вільного вибору людини, оскільки саме вільний вибір своєї долі, а особливо у “межовій ситуації” для людини є вибором свого майбутнього.

Ключові слова: воля, екзистенційний вимір, автор, щоденник, жанр, мотив, “межова ситуація”.

В статье сделана попытка осмысления понятия свободы с философских позиций. Анализируется экзистенциальное измерение свободы человека в “Дневнике” О. Гончара. Сосредоточено внимание на внутренний мир человека, его волнениях и действиях в “пограничных ситуациях”. Нарушается тематика свободного выбора человека, поскольку именно свободный выбор своей судьбы, а особенно в “пограничной ситуации” для человека является выбором своего будущего.

Ключевые слова: свобода, экзистенциальное измерение, автор, дневник, жанр, мотив, “пограничная ситуация”.

The attempt to think concept of freedom over taking philosophical aspects into account is made in the article. The existential dimension of freedom in O. Gonchar’s “Diary” is analyzed. The attention is focused on the person’s inner world, his worries and action’s during “border situations”. The theme of person’s free choice is raised, because free choice of destiny itself, especially during “border situation” is choice of person’s future.

Key words: freedom, existential dimension, author, diary, genre, motivation, “border situations”.

Воля починається з бажання панувати як над життям, так і над розумом.

Е. Муньє

У досліджуваному “Щоденнику” видатного письменника Олесь Гончара, відбито пласт подій Другої світової війни в Україні, війна по суті тут виступає тлом, тією “межовою ситуацією”, в яку письменник ставить своїх героїв. У статті спробуємо дослідити яку роль відіграє свобода у екстрених ситуаціях героїв “Щоденника”. Але перш ніж приступити до аналізу вольових аспектів твору спробуймо відповісти на питання: “Що таке воля? При цьому слід зробити багато уточнень, а саме: про що йде мова – про фізичне становище чи про внутрішнє самовідчуття? Оскільки, людина може фізично бути обмежена у своїх діях, проте її дух, лишається стійким, непохитним. Існує й така категорія людей, яким надано право діяти на власний розсуд, але вони не хочуть робити власний вибір, а діють за принципом добровільного виконання волі іншого.

Філософський словник подає таке тлумачення волі: “Воля – це здатність людини мобілізувати і цілеспрямовувати свої психічні та фізичні сили на розв’язання завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання суб’єктивних і об’єктивних труднощів та перешкод. Формується насамперед як здатність переборювати свої особисті суб’єктивні жадання і підпорядковувати свою діяльність суспільно заданим, контрольованим розумом цілям. В цьому значенні воля забезпечує владу людини над собою, над своїми чуттєвими потягами і безпосередніми жаданнями. Відсутність волі перетворює людину на примхливого раба власних потягів і жадань, на свавільного егоїстичного індивіда” [8, с. 87–88].

Спрямована воля може бути тільки на цінне, тому вона залежить від індивідуальної субординації цінностей. Вольовий мотив породжує контрмотив, від сили якого залежить буде ця воля мати своїм наслідком деякі дії. Воля як душевний акт завжди являється вільною волею, може обирати серед багатьох мотивів такий мотив, який суперечить життєвим потребам людини. Завдяки цьому людина представляє собою єдину істоту, яка може добровільно діяти наперекір своїм власним інтересам і навіть знищувати себе (самогубство) [7, с. 75].

Воля – одна з незаперечних загальнолюдських цінностей. Багато мислителів минулого у це поняття вкладали своє значення: “Шопенгауер створив метафізику загальної волі, що виявляється

об'єктивно у плані як природа, включаючи і людське тіло, а в плані суб'єктивному – як свідомо воля. Ніцше, примикаючи до Шопенгауера, створив своє вчення про волю до влади. Гегель вважав ідеальною кінцевою метою світу усвідомлення духом своєї свободи (в волі), а значить, і дійсність його волі [7, с. 75]. Ніцше і К'єркегор звертали увагу на той факт, що багато людей просто не здатні на особистісний вчинок, тому вони віддають перевагу керуватися складеними вже у суспільстві духовними стандартами. Сартр, оголошує людину приречену на свободу, оскільки вона обирає і тоді, коли не хоче обирати.

Доречно зауважити, що радикальні зміни в осмисленні проблематики людської свободи відбувались ще в добу Романтизму й були пов'язані з докорінною зміною погляду на людину: “Поставив у центр Усесвіту замість божественної сутності – людину...” [4, с. 95].

Починаючи з доби Романтизму, людина як неповторна особистість, спочатку відчуває потребу не стільки заперечити Бога, скільки утвердити автономію власної свободи: якщо Бог існує, то за людиною залишається право не прийняти релігійне розуміння добра і зла; а потім осмислити остаточні межі власної свободи: якщо бог існує, то людина ніщо (“Диявол і господь бог” Ж.-П. Сартра) [10, с. 41].

Е. Мунье визначає свободу особистості в нерозривному зв'язку з трансцендентним саме в релігійному вимірі: “Вільна людина – це та, до якої волає світ і яка відповідає на його поклик; це – відповідальна людина” [5, с. 504–506].

Філософські проблеми екзистенційних вимірів свободи людини, що порушувались філософами минулого спробуємо віднайти у “Щоденнику” Олесея Гончара. Відображення початку війни в щоденникових записках О. Гончара датовано червнем 1943 року, тобто автор мав у запасі два роки, щоб обдумати й проаналізувати ситуацію, зробити свою свободу вибору для розкриття або замовчування фактів, свідком яких йому довелось бути. Фактично, у нього є певна дистанція в часі для виражених оцінок, яка відсутня в традиційному щоденнику як жанрі мемуарної літератури, що відрізняє його від багатьох інших її жанрів. Сам О. Гончар, розпочавши свій щоденник, перебував у полоні на Полтавщині, тобто воля його у той час була утиснута: “Через три дні буде два роки, як почалася війна. Два роки, а скільки страждань скільки мук та поневірянь для народів! Чи буде коли оцінено все безглуздя й злочинство цієї бойні, чи будуть коли

її творці навіки прикуті до ганебного стовпа! Я сповнений чорного песимізму і гадаю, що знайдуться якісь мудрі негідники із середовища вчених, які рабські змиють кров мільйонів з рук цих мерзенних потвор, що зараз правлять народами. Тепер можна повірити, що це наближається час розправи з людством за всі його злочини, що це наближається великий Страшний суд” [1, с. 9].

Розпочавши свої записи з апокаліптичних роздумів, О. Гончар дає оцінку власного бачення становища в Україні, окупованій нацистами: “Вся країна корчиться в судамах, мов шматований живо звіром живий організм. Людина з усіма її думами й почуттями топчеться важким чоботом солдата, а солдат, сам роздавлений фізично й морально, вмирає, не знаючи за що. Міста, красені України, перетворені в гори цегли і попелу. На цих згарищах, як шакали, буйно бенкетують і розплodжуються різні пройдисвіти, аферисти, спекулянти” [1, с. 9]. З гіркотою усвідомлюєш, що у даному випадку митець зображує людей, які не мають права та й і не виявляють при цьому особливого бажання для аналізу свого вибору, а виконують лише те, що надиктовано та накинуто згори владою.

Перебуваючи на Полтавщині, О. Гончар цікавиться ситуацією в місті своєї юності – Харкові: “Харків взагалі зараз, за оповідями, – це новий Вавилон. Життя кипить, але п’яне, нездорове, як бенкет під час чуми. Після недавніх боїв ще не встигли прибрати трупів. У підвалах живими поховано тисячі людей і там же залишено гнити. На вулицях сморід від трупів, що десь поблизу розкладаються під сонячним промінням, і тут же поруч, на розі, вже гримить ресторан, там німецькі офіцери розважаються з українськими дівчатами. У місті зараз не побачиш некрасивої дівчини. Вони або в Германії, або загинули з голоду, коли не встигли змандрувати в провінцію. Лишилися одні красиві, куплені німцями за пайок хліба” [1, с. 10]. У даному твердженні Гончара помічаємо засудження дівчат, що не вистояли при виконанні своїх патріотичних обов’язків і для власного виживання продались ворогу за клаптик хліба. Але, якщо повернутись до загальних понять про свободу вибору, то маємо, що кожна людина у будь-якій ситуації має право бути вільною і самостійно робити свій вибір, бо за свій вчинок відповідатиме лише вона, а не хтось інший.

Записи О. Гончара свідчать, що й колаборантство він також не вітав, особливо в середовищі творчої інтелігенції: “У Харкові, як повідомляє “Нова Україна”, відбулася конференція українських пись-

менників. Доповідач Віктор Петров говорив про ренесанс української літератури. З'явилися нові "світила", серед яких і мої шановні знайомі М. Ф. Наконечний, Парадиський, а далі Анатолій Гек, Варавва та інші, їх уже поділили й на генерації... Яка мізерія зібралася репрезентувати українську літературу!..." [1, с. 14].

Чітко у Щоденнику проявлена політична позиція митця. Своє ставлення до фактів співпраці з фашистами О. Гончар відтворює так: "Важко добувати насущний хліб, та краще вже буду надириватись на каторжних роботах, ніж торгувати моїм ясним, моїм співучим словом!" [1, с. 15]. Таким чином він свідомо у екстремній для його життя ситуації робить свій вибір.

Чітке твердження щодо самого визначення поняття "свобода" знаходимо у Щоденнику Гончара: "Свобода самою природою своєю безмежна; вона протилежність всякому утискові і обмеженню. Вона також не статична. Може зростати і ростиме, досягаючи апогею при утвердженні по всій земній кулі нового, гуманістичного" [1, с. 137]. О. Гончар після визволення з полону й повернення до лав Радянської Армії твердо переконаний у перемозі, але він розуміє, що шлях до неї ще досить тривалий і важкий, смертельно небезпечний. 27 жовтня 1943 року він занотовує в щоденнику: "Я не жалею, если я погибну в бою, это все-таки лучшая из смертей – погибнуть за Украину" [1, с. 24]. Цим твердженням Гончар підтверджує свій щирий та непохитний вибір позиції щодо відстоювання знову ж таки держави.

Засвідчуючи фрагменти солдатських буднів, різні бувальщини, випадки з фронтового життя, О. Гончар чекає на перемогу. Зокрема, запис від 1 січня 1944 року починається словами: "Здрастуй, січень сорок четвертого! Хай він буде роком нашої перемоги, хай щасливо зустрине 45-й той, хто доживе до нього" [1, с. 34]. І хоча сподівання молодого письменника на швидке закінчення війни вже в 1944 році не справдилися, вони зайвий раз довели, що він ніскільки не сумнівався в неминучості розгрому фашизму. Великий внесок щодо здобуття перемоги радянських військ без задумування готовий здійснити митець, який гідний покласти своє життя аби досягнулась радянська мета, і його вибір є слідуючим: "На дороге... лежит наш убитый. По нему едут – голова расплющена колесами машины. Думаю: пусть бы и по мне вот так ехали – лишь бы армия шла вперед" [1, с. 35].

Звертається Гончар у найекстремніших ситуаціях до найвищої небесної сили. Адже усе на світі можливо тільки за умов найглибшої, найщирішої, найінтимнішої віри, в нашому випадку (трансцендентування) – це максимально щире наближення до Бога : “...Идем в наступление... Все готовы, все ожидают... Остается одна минута... Боже, помоги нам! [1, с. 54]. Віра у Бога вимальовується із наступного запису: “...В мою комнату попал снаряд. Открываю глаза: светло... Кто-то за меня молится, – подумал я” [1, с. 66].

У Щоденнику Олеся Гончара увага митця зосереджена на екстремальних ситуаціях, в яких беруть участь як сам герой, так і особи, що оточують його. З впевненістю можна констатувати, що образ головного героя як і сюжет щоденника – це художня обробка життєвих фактів, пережитих автором. Часто у Щоденнику О. Гончар вдається до самороз’яснень, що надає твору різноманітних відступів – ліричних, філософських. У автора виникає потреба вступити в пряме спілкування з читачем, саморозкритися перед ним – і не допустити неправильного розуміння своїх ідей, переживань.

Особливістю стилю “Щоденника” Гончара є те, що він постійно стверджує про незнищенність духовної особистості на війні, оскільки справжня людина сама стає часткою всезагального світла. Для нього основна сутність людини повинна бути осмислена і осягнена в основному через трагедійні ситуації. Митець осмислює закон самопожертвування людини без будь-яких думок особистої вигоди. Гончар тут відтворив людське товариство як певну єдність, і тому доля всіх віддзеркалюється на кожному, як і доля кожного впливає на спільну долю. Гончарівська концепція народності була зумовлена подіями Другої світової війни, але специфіка художнього втілення залежала, безумовно, від творчої індивідуальності митця. Часто його герої постають перед проблемою кінцевого вибору жити або померати, надаючи перевагу другому, лише для того, щоб досягти поставленого ідеологічного завдання.

Отже, у “Щоденнику” Олесь Гончар зобразив життя людини яке в екстремних ситуаціях постійно вимагає від неї вибору, що завжди є вільним. Саме вільний вибір своєї долі, а особливо у “межовій ситуації” для людини є вибором свого майбутнього, оскільки “пройшовши потрясіння граничної ситуації, людина знаходить свободу і виходить за межі повсякденності” [9, с. 234].

Література:

1. Гончар О. Т. Щоденники : у 3 т. / О. Т. Гончар. – Т. 1: (1943–1967) / [упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар ; худож. оформл. М. С. Пшінки]. – К. : Веселка, 2002. – 455 с.
2. Данто А. Ницше как философ / А. Данто ; [пер. с англ. А. Лавровой]. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2001. – 280 с.
3. Долгов К. М. От Киркегора до Камю: Философия. Эстетика. Культура / К. М. Долгов. – М. : Искусство, 1991. – 398 с.
4. Лекции по теории эстетики / [под редакцией М. С. Кагана]. – Ленинград, 1973. – Кн. 2.
5. Мунье Э. Манифест персонализма / Э. Мунье. – М., 1999. – 559 с.
6. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Смерки богів. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–344.
7. Философский энциклопедический словарь / [редакторы: Е. Ф. Губский, Г. В. Ковалева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА, 2000. – 576 с.
8. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – 2 вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
9. Хамітов Н. Історія філософії: Проблема людини / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 222–240.
10. Шморгун О. Гуманістичні виміри свободи в екзистенційній драматургії Лесі Українки та Ж.-П. Сартра / Олександр Шморгун // Слово і Час. – 2010. – №2. – С. 41–53.